

AZ ÍRÁSJELEK FONTOSSÁGA A SZÖVEGÉRTÉSBEN

Bár ad abszurdum az *ó* egy hangból álló szómondatként akár önálló szöveg is lehet, a jellegzetes szöveg ennél terjedelmesebb, sok esetben ennél jóval terjedelmesebb szokott lenni. Megértéséhez sokféle ismeretre van szükség, a legelső a szerkezetének a megragadása, tagoltságának a felismerése. Ebben az írásjelek segítenek. Hogy a magyar helyesírás jellegében mennyire értelemtükröző, azt írásjelhasználata is mutatja. A jelenlegi helyesírási szabályzat egyik legfőbb újítása az írásjelek szabályainak az átszerkesztése volt a szövegértés elősegítése érdekében. Míg az azt megelőző, 1954-es szabályzat írásjelenként tárgyalta a kérdést, az 1984-es a szövegbeli helyzetek szerint, tehát funkcionálisan mutatja be őket. A mondatokat záró írásjelek után (240–242. §) a tagmondatok közötti írásjelek (243–246. §) következnek, majd a mondatrészek közötti írásjelek (247–249. §), utánuk a szövegbe ékelődést, idézést jelölők (250–259. §) jönnek, s végül a szavak és a szórészek közöttiek (260–264. §) kerülnek sorra. Kifinomult szabályozásuk megadja a lehetőséget gondolataink legpontosabb kifejezésére ugyanúgy, mint mások gondolatainak a megértésére. A mondatszerkezet nyelvtani szabályai összekapcsolódnak az írásjelhasználattal, s együttesen formálják a jó szöveget olyanná, amelynek a megértése nem okoz gondot annak, aki kezébe veszi. Amikor ez nem érvényesül, akkor születnek nehézkes, zavaros, érthetetlen szövegek. Mivel a tan-, illetve a szakkönyvekben rendszerint sok az összetett mondat, azok között is a bonyolult szerkezetű, sokféleképpen tagolódó összetett mondat, az teszi nehezzé a szöveg megtanulását, nem pedig a szöveg tartalma. Mint a következő mondatét is: „*Minden élőlénynek jellegzetes sajátossága a környezetével fennálló állandó kapcsolat és kölcsönhatás, melynek során a szervezet különböző anyagokat vesz fel a külvilágból, ezeknek nagyobb részét önmaga számára felhasználásra alkalmassá teszi, a felesleges bomlástermékeket pedig kiválasztja, és visszajuttatja a környezetébe.*” (Tizennégy éves gyerekeknek írt élelmiszerismeret tankönyvből.)

Mindenesetre gyakorlatot kell szereznii az összetett mondatok tartalmának a megértésében, s ezt rendkívüli módon elősegíti a helyes írásjelhasználat, amit hangsúlyosan kell tanítani.

Budapesten a tanítóképző főiskolai karon rendszeres helyesírás-oktatás folyik, s az írásjelekre a III. és a IV. félévben kerül sor. De már a kezdettől nagy figyelmet szentelnek nemcsak a mondatzáró írásjeleknek, hanem a tag-

mondatok közöttieknek is. Nem hagyom szó nélkül, ha valaki a legismertebb alárendelő kötőszók (pl. *hogy, ha, aki, amely, ami*) elé nem tesz vesszőt, vagy két igei állítmányt tartalmazó összetett mondatot nem választ el vesszővel. Külön ki szoktam térni az olyan esetekre, amikor valaki indokolatlanul tesz ki vesszőt, vagyis mintegy „belevág” a szövegbe értelmetlenül.

Az igazi kép azonban a III. és a IV. félévben bontakozik ki, amikor ez a helyesírási anyag. Mivel az írásjelek tévesztése a középiskolában nem számít súlyos hibának, alaposan kell foglalkozni a kérdéssel. Három írásbeli dolgozattal ellenőrizzük, hogyan sikerült rendbe hozni írásjelhasználatukat. Az első kettő esszészövegnek a tollbamondása, a harmadikban a megadott szövegben a hallgatóknak kell kitenniük az írásjeleket.

Tipikus pozíciók szerint mutatom be, hogy hol, hogyan és miért szoktak feltűnően hibázni.

A tagmondatok határainak írásjelezése különösen fontos, hiszen a mellérendelő összetett mondatok tagmondatai ugyanolyan értékű szövegmondatok (szabad mondatok), mint az egyszerű mondatok és az alárendelő összetett mondatok. Az őket rendszerint elválasztó vessző teljesen egyenértékű a mellérendelő mondatot a végén lezáró írásjellel meg az egyszerű mondatokat, az alárendelő összetett mondatokat záró írásjellel, általában a ponttal. Tehát a mellérendelő összetett mondatokat elválasztó vessző ugyanolyan rangú szövegtagoló eszköz, mint a mondatzáró írásjelek. Pl.: *Anikó jött ki a boltból, és nagy iparkodással szaporázta a lépteit, majd befordult a sarkon.* A három tagmondatból álló kapcsolatos mellérendelő összetett mondat mindegyik eleme önállóan építi a szöveget, a két vessző ugyanolyan záró eleme az első két tagmondatnak, mint a harmadiknak a pont. Helyettesíthetnénk is őket ponttal, de az úgy létrejövő három egyszerű bővített mondat nem tartalmazná a történések mozzanatainak egymásból következő összetartozását. A tévesztés tehát nem tekinthető kis hibának! A vessző ki nem tétele vagy rossz helyre „belevágása” veszélyezteti a szöveg megértését. A szövegnyelvészet kialakulása az elmúlt harminc-negyven évben tehát nagyban hozzájárult a mondattagolásnak nem pusztán a rendszermondat szempontjából való vizsgálatához, hanem a szövegben megnyilatkozásoként szereplő mondatokban játszott fontos szerepének a felismeréséhez is. Szintén a szövegtan felől nézve, az alárendelő összetett mondatokban más a belső tagoló elemek szerepe, mert nem a szöveg önálló mikroegységeit, a szövegmondatot (szabadmondatot) választják el, hanem csak a mellékmondatban részletezett egyik vagy másik főmondati mondatrészt különítik el. Pl.: *Öcsém úgy osont ki a házból, hogy senki se látta.* A főmondat három mondatrésze – az állítmány, az alany és a helyhatározó – ki van fejtve, a negyediket, a módhatározót csak megjelöli az *úgy* határozószó, jelentését a módhatározói alárendelő mellékmondat fejtje ki. Ez tehát más minőségű tagolás, mint a melléren-

delő összetett mondatoké. A két tagmondat együtt alkot egy szövegmondatot, mert a mellékmondat nem egy újabb mozzanattal viszi tovább a szöveget, hanem a főmondatot teszi teljessé, egészíti ki.

A mondanivalónk kifejtésében sokszor egy-egy mondatrészhez a mondatot megszakítva fűzünk egy-egy mellékmondatot, annak rögtöni értelmezésére, és csak azután folytatjuk mondatunkat. Így állnak elő az ún. beékelődések, melyek átlátása nélkül érthetlenné is válhat számunkra a szöveg.

A beékelődéses mondatszerkezetek pontos jelölése a szövegtagolás és szövegértés egyik alapfeltétele. Pl.: *A rendelőben, míg a kartonomat kereste, a nővér csodálkozott azon, hogy a nálam levő virágot, amelyet pedig most vehettem, állandóan tépdese.* A négytagú összetett mondatban két tagmondat is beékelődött. Az első, a főmondatba egy időhatározói mellékmondat, a „*míg a kartonomat kereste*”, a harmadik tagmondatba pedig, amelyik az első mondatnak állandó határozói mellékmondata, a negyedik tagmondat, az „*amelyet pedig most vehettem*”, ékelődött be. Ez pedig jelzői mellékmondata a harmadik tagmondatnak. Vesszők nélkül nem lehet helyesen tagolni a mondatot. S nem is nehéz megtalálni a vesszők helyét. Természetes, hogy a három kötőszó, a *míg*, a *hogy* és az *amelyet* előtt vesszőt kell tenni. Vessző kell még oda is, ahol a megszakított mondat folytatódik, egyben a beleékelődött mellékmondat lezárul. Vagyis a *nővér* és az *állandóan* szavak elé, ugyanis „*A rendelőben a nővér csodálkozott*” az első tagmondat, és a „*hogy a nálam levő virágot állandóan tépdese*” pedig a harmadik.

A szöveg át nem látásáról tanúskodik az is, amikor valaki egyre-másra vesszőt tesz oda is, ahová nem kell. Az ilyen „belevágások” sokat ártnak a szövegnek.

A fölösleges vesszők, a szövegbe „belevágások” tehát nagyon zavaróak. Pl.: *Valami különös gúnnyal, kétkedéssel, ironikus melegséggel tükrözi a regény az öregedő férfi szerelmét.* A mondat állítmányához („*tükrözi*”) szorosán, vonzatként kapcsolódik a mondat tárgya („*a szerelmét*”), tehát nem szabad őket vesszővel elválasztani mint szorosan összetartozó tárgyias szó szerkezetet. Ez hiba, s volt, aki megtette!

A tagolás kényes területe az azonosító értelmező jelző is, amelyet az öt határoló vesszők miatt a nyelvtanban járatlanok tagmondat rangjára emelnek, pedig csak szerkezetes mondatrész. Pl.: *Bácsalmási Pál, a tantestület új tagja, fiatalabb volt, mint a többi tanár.* A mondatban tehát nincs beékelődés, az első tagmondat, amelybe az értelmezős szerkezet („*a tantestület új tagja*”) is beletartozik, megelőzi a hiányos szerkezetű hasonlító mellékmondatot. A három vessző közül csak az utolsó jelöl mondatthatárt, az előző kettő az értelmezős szerkezet hangsúlyos kiemelésére szolgál a mondaton belül a 248. b) szabály értelmében. Evvel elérkeztünk az azonos mondatrészek elvá-

lasztásának a területére is, ahol a helyes tagolás szintén a szövegértelmezés fontos tényezője.

A mondatrészek tagolásának egyszerűbb esete a szószerkezetsort alkotó azonos mondatrészek felsorolása. Pl.: *A regényeket, novellákat és verseket egyaránt szerette.* A jelzős szerkezetek esetében azonban két vagy több jelző alá- vagy mellérendelő viszonya értelmezési kérdés. Pl.: *Nagy tata csak ott volt, és olvasott, vagy az öreg, hosszú könyvben számolt* (Németh László). A harmadik tagmondatban a „könyv” szó két jelzője egyaránt hangsúlyos, és vesszővel tagolódik, mert egymással mellérendelő viszonyban vannak, mindkettő ugyanarra a szóra vonatkozik. Az „öreg” szó semmiképpen sem lehet a „hosszú” szó jelzője, mert úgy értelmetlen a szerkezet.

Sajátos csoportja a mondatrészek kapcsolásának a *s*, az *és*, a *meg* és a *vagy* kötőszóval való kapcsolás, mert ilyenkor nem kell vesszőt is tenni. Minden más esetben azonban igen. Jól szemlélteti ezt a következő két mondat. Pl.: *A tekintély kialakítása a kutyában a hangszín és a hangneme, valamint a fizikai fölény segítségével történik. Az állat feletti teljes uralkodás elméletben jól ismert, de a gyakorlatban nagyon ritkán alkalmazott eszköze a tarkórázás.*

Az évek során mintegy harminc szöveggel végeztem az egymást követő második évfolyamokban az írásjelhasználat értékelését. Megnyugtató volt, hogy idén is a 173 tollbamondásban már kevés kezdetleges helyesírási hiba akadt, négy szóban a *j* hang jelölése volt illúzióromboló néhány esetben. A többi ilyen hiba főleg a magánhangzók időtartamának a jelöléséből fakadt, amelyet a közoktatásban – eléggé el nem ítéhető módon – elintéznak ékezethibaként. A tévesztés mégis szórványos volt, csak egyetlen kirívó eset adódott. Az egyik csoport 30 hallgatójából 17-en elhibázták az *áhitat* szó *i* hangjának az időtartamát.

A hibák öthatodát az írásjelhibák tették ki. A hallgatók egyharmada ért el jó vagy jeles eredményt. Ez a két adat jól jelzi, hogy a másodéven is meglevő, sok tanulmányi probléma gyökerei mélyek, alapvető szövegértési, szövegértelmezési gondjaik vannak. Valóban nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a közoktatásban az értő olvasásra, s felül kellene vizsgálni az összes tankönyv szövegét érthetőség és tanulhatóság szempontjából.

Lássuk, a cikk első részében felsorolt írásjel-használati problémák hogyan jelentkeztek a tollbamondásokban.

A tagmondatok határainak a jelölésére tipikus hibákat keresve feltűnő, hogy mennyire szerepet játszhat a nyelvtani tudatlanság. Az *Előírja, hogyan kell érezniük, szeretniük* – mondatban az „előírja” szó után többeknél nyilvánvalóan azért nem volt vessző, mert a „kell” szót nem tartották ígének. A Németh László Égető Eszteréből való mondatban a szöveget nem ítélték meg helyesen. *Ez alatt a szemfordulás alatt füléből is följöttek az esze vilá-*

gosságába az utolsó szavak: *a tarhonya meg a százezer kerék, de legfőképpen, aminél nagytatát elnémitották, hogy apuska egy hegyet akar ide letutajozni.* Ez volt a mondat. Nem tettek vesszőt egy páran a „legfőképpen” szó után, nem érezve a „de legfőképpen” hiányos, de mégis önálló mellékmondati voltát. Még furcsább a vessző hiánya a következő mondat elején: *Amikor visszafordultak, látták, hogy a hajába mélyesztette ujjait, s eléggé lesújtva állt az ajtóban.* Kétszeresen hibázott, aki a „látták” elé nem tett vesszőt. Formálisan a két ige egymásutánisága is követeli a vesszőt, de itt nem felsorolásról, hanem két tagmondatról van szó, amelyeket el kell határolni, még ha az egyik egyetlen szóból áll is: *Amikor visszafordultak, (akkor) látták, hogy...* Tipikus a Márai Sándor Füves könyvéből való mondatban is a rövidnek tűnő mondatelemek el nem határolása: *Az emberek titokban tudják, hogy minden, ami igaz és emberi, tehát valóságos, vérben, verejtékben és szenvedélyben fogan, de szívesebben pusmogják lesütött szemmel, hogy a gyermekeket a golya hozza.* A nagyon jól tagolt mondatban a „minden” szó utáni vesszőt nem tették ki az utána álló kötőszói szerepű vonatkozó névmás ellérére.

A beékelődés figyelmen kívül hagyása még kuszáltabbá teheti egy összetett mondat szerkezetét, s evvel megértését. Babits Mihály Keresztül-kasul az életemen kötetének a kezdetéről való részletben feltűnően sokan, a 46 hallgatóból 18-an nem zárták le a beékelődő mondatot vesszővel a „megszülettem” szó után: *Anyám aznap, amelynek estéjén megszülettem, mustostököt evett, ezt megkívánta, s utána hosszú levelet írt egy barátnőjének.* Egy másik nagyon jó példa Gelléri Andor Endrétől: *Mi, mintha levelek lettünk volna, zizegtünk, zsongtunk, vacogtunk az üresedő tárházak között.* Itt nyilvánvalóan a „mi” egy szó volta és rövidege miatt zárták ki mechanikusan azt, hogy vesszőt kellene tenniük. Nyelvtani bizonytalanság akadályozhatta egy Joyce-tanulmány következő mondatának a helyes leírását, a „semmi” névmás utáni, a közbeékelődést lezáró vessző kitételét: *Elmondani, hogy ezen a napon nem történt semmi, csupán egy mondat.*

A szövegbe feleslegesen belevágott vessző bajt hozó szerepére megint az Égető Eszterből idézek: *Ahogy elhallgattak, a beállt szünet, nagytata bosszús, lázongó mormolása mind arra vallott, hogy azt a jól ismert jelet adták le, amellyel a felnőttek az ő jelenlétére figyelmeztetik egymást.* A „mormolása” szó utáni vesszővel a második tagmondatban elválasztották egymástól a mondat alapszerkezetét alkotó alanyt és állítmányt. Még furcsább egy Márai Sándor-mondat utolsó tagmondatának a felhasítása: *melyet önkényesen megkerülni büntetlenül nem tudunk* – így szól a mellékmondat, s itt volt, aki a „megkerülni” szó után vesszőt tett.

Beékelődést és értelmezőt határoló, tehát más minőségű vesszők kitételére kellett ügyelni több helyen. Pl.: *Az alapvető mondanivalót, amelyen maga*

a regény felépül, a konzul, az ifjabb Johann Buddenbrook mondja ki az új ház megvásárlása alkalmából rendezett ünnepi ebéden... – A törvény alacsony beosztású őrei, hivatalnokai és bírái, akik Joseph K.-val érintkeznek, nem ismerik a törvényt, csak közvetlen feletteseiket ismerik...

A mellérendelő jelzők és értelmező jelzők vesszővel való elválasztása is a szövegértés tükré. „*Kövér, okos sirályok*” ezt csak így, vesszővel lehet leírni, mert mindkét jelző a sirályokra vonatkozik. Hasonlóan a „*meleg, ismerős test*” vagy Kosztolányinál „*egy szőke, diplomataféle ficsúr*”. Ugyanebben a novellájában, az egyik Esti Kornél-novellában, az *Omlette à Woburn* címűben van egy még érdekesebb, kombinált szerkezet: „*egy nagyobb, 8-10 tagból álló társaság, hölgyek és urak, mind estélyi öltözetben*”. Egy tiszta értelmezős példa egy másik szövegből: „*az ír fővárosban, Dublinban*”. Végig-gondolva őket, rá kell döbbernünk, hogy mennyire lényeges a jó tagolás.

Nagyon diszsonáns az *és*, a *s*, a *meg*, a *vagy* önálló, vessző nélküli mondatrészek kapcsoló szerepéről való elfeledkezés, mert ez annyira egyértelmű, jól követhető helyesírási szabály. Számos jó példája került elő a kiválasztott szövegekben, s számtalanszor bizonyultak csapdának a tollbamondások során, pedig egyenesen szembántó az ilyen *és*, *s*, *meg*, *vagy* elé vesszőt tenni. Nézzük néhány előfordulásukat!

...voltam annyira költő, hogy egy jó rímért vagy szép lejtésű sorért nyugodtan föl tudtam áldozni a kicsinyes igazságot. – A mustostök és a barátnőhöz írt levél is szóról szóra igaz (Babits Mihály).

A falat kitapasztotta, be is meszelte, még az alját is elhúzta késsel meg sárgával, az ő hazájában nyilván ez a divat. – Azt se lehet tudni, hogy hol vette Szpiritutó a nádat meg a léceket meg a drótot (Móra Ferenc).

Ropog a síneken a fagy s a jég, aztán rávilágít az egészre a Hold (Gelléri Andor Endre).

A tarhonyát meg a százezer kereket hozták föl (Németh László).

A hibázások közül a legfurcsább a második Babits-mondatban az *és* elé tett vessző. Magyarázata az lehet, hogy a befejezett melléknévi igenévvel kapcsolt határozóragos volta mechanikusan nézve „eltakarta” az egyeztetést a *mustostök* és a *levél* között, mert az illetők nem értelmezték igazán a mondatot.

A néhány gyakori hibatípus áttekintése után egész szövegeket is bemutatok annak érzékeltetésére, hogy mennyire jelenlevő mindez a szövegekben, hiszen többek között a megfelelő tagolásuk is biztosítja azt, hogy a közleményt, üzenetet az olvasó lehetőleg úgy értse, ahogy azt a szöveg írója szeretné.

Az egyik szöveg Babits Mihálynak a *Keresztül-kasul az életemen* című kötete (a Nyugat kiadása, Bp. 1939.) Curriculum vitae [önéletrajz] című írásának a kezdetéről való a harmadik mondattól. Már többször is idéztem

azokat a helyeit, ahol többen nem jól tagolták a szövegét, de a szöveg egészének a tükrében jobban meg lehet majd ítélni, hogy a hibázás valójában milyen fokú.

Anyám aznap, amelynek estéjén megszülettem, mustostököt evett, ezt nagyon megkívánta, s utána hosszú levelet írt egy barátnőjének. Meg kell itt vallanom, hogy este születtem, nem pedig hajnalra, mint ahogy egy fiatalkori versemben írtam, lelkiismeretlenül, tisztán a rím és a mérték kedvéért. A költők hazudnak, legalább régen azt tartották róluk, s én azokban a boldog fiatal időkben voltam annyira költő, hogy egy jó rímért vagy szép lejtésű sorért nyugodtan föl tudtam áldozni a kicsinyes igazságot. Ezt a képességet azóta elvesztettem, gyáván és tehetetlenül ragaszkodom minden jelentéktelenséghez, ami véletlenül igaz. A mustostök és a barátnőhöz írt levél is szóról szóra igaz. A levél olyan gyönyörű lett, hogy anyám azonnal föl is olvasta apámnak, s később szentül meg volt győződve, hogy költői pályámat ennek a levélnek kell tulajdonítani.

Gyönyörű a szöveg, tagolása ritmust ad neki, ezért az ebben való hibázás bizony súlyos. A Halász Előd Thomas Mann-tanulmányából való részletet a IV. félévben úgy kapták meg, hogy csak a mondatzáró írásjelek voltak benne, a többi nekik kellett kitenni.

Thomas – mint újdonsült cégfőnök – ragyogó kereskedői és közéleti képességekről tesz tanúságot. Lendületes, nagyvonalú, energikus egyénisége nyomán új, friss szellem költözik az üzletbe, a város is sokat köszönhet széles látókörű elgondolásainak, fáradságot nem ismerő aktivitásának. Szenátorrá választása jelenti a család történetében a csúcspontot, s ugyanakkor a régi városi polgárság utolsó győzelmét a Hagenströmök, az újjgazdagok, a feltörő újburzsoázia fölött. Thomas valóban más, mint elődei voltak. Nagyapjánál a lendület és a friss energia veleszületett, természetes adottság volt, Thomasnál azonban teljesítmény, amelyet nap nap után keserves erőfeszítéssel küzd ki magából. Pihenést nem tűrő aktivitása feszítő nyugtalanság eredménye, ugyanazé az ideges nyugtalanságé, amely Christiant Hamburgból Londonba, Londonból Valparaiosóba hajtja – csak hogy amíg Christian ellenállás nélkül válik az egyéniségét bomlasztó erők akarattalan bábává, addig Thomas tiszteletre méltó önfegyelemmel hajlítja ezeket a destruktív erőket egy szigorúan megkomponált magatartásba, amelybe görcsösen kapaszkodik, hiszen napról napra látja önmaga szánalmas karikatúráját a megvetett testvér szemében. Azért lettem olyanná, amilyen vagyok, mert nem akartam olyan lenni, mint te. Ha belsőleg kerültelek, ez azért történt, mert óvnom kell magam tőled, mert léted és lényed veszélyt jelent számomra – vallja be maga is Christiannal folytatott párbeszédében. Vagyis az igazság az, hogy Buddenbrook szenátor, a sikeres üzletember, a fáradhatatlan városatyja, a lebilincselően kedves és szellemes, elegáns férfi alapjában véve

gyenge ember, aki végső fokon nem hisz saját foglalkozásában sem, amely pedig az életének tartalmát, formáját és célját jelenti, vagyis az életet magát.

A szöveg több mint 30 írásjel-pozíciója felsorolást, értelmezést, tagmondat-elválasztást egyaránt tartalmaz, egyedül beékelődő tagmondat nem fordul elő benne. A hosszú összetett mondatok alapos próbát jelentenek, hogy a különböző minőségű vesszőket jól rakjuk ki. Például vizsgáljuk meg az utolsó mondat írásjeleit, s meggyőződünk erről.

Remélem, sikerült képet adni az írásjelek szerepéről a szövegek tagolásában, amely nélkülözhetetlen eleme megértésüknek. Nem is törekedtem többre, noha az évek során megíratott sok írásbelinek a hibakatasztereit összegyűjtöttem, így statisztikai adatokkal tudnám igazolni, hogy különösen hol, milyen esetben kellene bizonyos szövegelemeket jobban megfigyeltetni és megvilágítani.